

Éber Márk Áron és Gagyai Ágnes

OSZTÁLY ÉS TÁRSADALOM- SZERKEZET A MAGYAR SZOCIOLÓGIÁBAN

A tanulmány az alábbi megjelenés alatt álló szöveg átdolgozott és bővített változata: Éber Márk Áron
– Gagyai Ágnes (megjelenés alatt): Class and Social Structure in Hungarian Sociology. In: *East European
Politics and Societies*, Vol. 29., No. 1.

Az alábbi cikk a magyar szociológia struktúrakutatásainak 1963 utáni történetében követi azokat a dinamikákat, amelyek a magyar társadalom kettős – szovjet és nyugati – függési viszonyai között alakuló társadalomkutatási intézményrendszeren belül már az 1970-es években az osztályelemzés eltűnéséhez vezettek. A magyar struktúrakutatás gazdag hagyományának áttekintésében egyszerre figyelünk azokra az elemekre, amelyek egy későbbi osztályelemzés alapját nyújthatják, és azokra az intézményes és eszmetörténeti folyamatokra, amelyek az adott kutatási ötletek és paradigmák alakulását befolyásolták. A cikk korábbi változatát egy David Ost által szerkesztett tematikus lapszámba írtuk, amely arra kereste a választ, hogy a kapitalista szabadpiacba való posztszocialista betagozódás miért nem járt együtt a kapitalista osztályviszonyok elemzésével a posztszocialista országok szociológiájában. A tematikus szám felhívásában megfogalmazott hipotézissel szemben, miszerint az osztályelemzés eltűnése a szocialista megközelítésről a liberális megközelítésre való áttérésnek lenne köszönhető 1989 után, mi azt találtuk, hogy Magyarországon az osztályelemzés kilúgozása a társadalom szerkezetének elemzéséből egy korábbi és bonyolultabb folyamat eredménye.

Magyarország második világháború utáni szovjetizációjával a szociológia is tiltott tudománnyá vált. A társadalom szerkezetéről folytatott valamennyi diskurzusnak ahhoz a hivatalos sztálini társadalomképhez kellett igazodnia, amely szerint a szocialista társadalmat többé nem feszítik osztályellentétek, s az osztályok közötti különbségek folyamatosan csökkennek. Nem sokkal azután, hogy a pártvezetés 1963-tól újra engedélyezte a szociológia intézményesülését, megkezdődött a sztálini társadalomkép kritikája is. Az első kritikai hullám a szocializmusban is fennmaradó társadalmi egyenlőtlenségekre, a szocialista társadalom *rétegzettségére* hívta fel a figyelmet. A hetvenes évek első felében megjelenő második kritikai hullám a szocialista társadalom *osztályszerkezetét* olyan társadalmi viszonyrendszerként értelmezte, amely szisztematikusan termeli az egyenlőtlenségeket. A hatalom beavatkozása csakhamar elnémitotta és elfojtotta a kritikát (különösen ez utóbbi, osztályelemzésen alapuló bírálatot), és újra kötelezővé tette a *sztálini* marxizmus osztálykoncepcióját.

E fordulat eredményeként a hetvenes évek közepétől a szociológia visszamenekült a pozitivistá rétegződéskutatás védősáncai mögé. Ez a kutatási gyakorlat illeszkedett a kortárs nyugati kutatások főáramához, így a magyar struktúrakutatás a rendszerváltáskor anélkül kapcsolódhatott vissza a nyugati társadalomtudományos diskurzusba, hogy rákényszerült volna megközelítmódjának felülvizsgálatára. A kapitalista „átmenet” időszakában a magyar szociológusok végleg kitörölhették szótáraikból a sztálini osztálykategóriákat, és minden akadály nélkül elkötelezhették magukat a mellett a nyugati társadalomtudományi gyakorlat mellett, amelyet akkor főáramúnak láttak. Mindennek eredményeképpen a

kritikai osztályelemzés perspektívája marginalizálódott a posztszocialista „átmenet” *hazai* szociológiai értelmezésében.

A következőkben az államszocializmus időszakában végzett társadalmi struktúratatások és a rendszerváltás utáni társadalomszerkezet-elemzés fő irányait tekintjük át mint olyan tudásformákat, amelyek egyszerre reflektálnak a magyarországi szocializmus globális folyamatokkal interakcióban alakuló viszonyaira, és viselik maguk is ezeknek a viszonyoknak a hatásait. Ennek során a magyar struktúratatás elmúlt ötvenéves történetének rekonstrukciójára támaszkodunk (Éber 2012). Az áttekintés során a magyarországi társadalmi viszonyokat a kapitalista világgazdaság által integrált globális gazdasági, társadalmi és politikai viszonyok részeként kívánjuk megérteni. Az osztálypozíciót ezen a kereten belül a világméretű munkamegosztásban betöltött, és annak dinamikáiban folyamatosan alakuló pozícióként gondoljuk el, ami nem feltétlenül jelentkezik az ugyanarra a termelési pozícióra globálisan jellemző stabil fenomenológiai tulajdonságokban. Az osztályelemzés tehát elsősorban nem mint a termelési pozícióknak megfelelő fenomenológiai csoporttulajdonságok azonosítása érdekel minket, hanem mint olyan alapvető eszköz, amely a különböző társadalmi csoportok közti erőviszonyok alakulását az illető társadalmi csoportokat integráló termelési és újratermelési dinamikák felől értelmezi.

A magyar társadalomszerkezet megértésére vonatkozóan ennek a szemléletnek az alapvető hozadéka az, hogy a magyar társadalom csoportjai közti viszonyokat a világgazdaság által integrált globális termelésben, és nem csak a magyar állam határain belül értelmezzük. A mi célunk ebből következően nem kifejezetten a „magyar” osztályszerkezet leírása, hanem inkább a magyar társadalmi viszonyok elhelyezése abban a világméretű történeti interakcióban, amelynek részeként kialakulnak. Ebből a szempontból az elemzésünk nem épülhet közvetlenül a magyar társadalomszerkezetet mint „magyar” társadalomszerkezetet leíró elemzések átvételére. Ennek ellenére azonban, ahogy az alábbi áttekintésből is kiderül, a struktúratatás magyar hagyományán belül az osztályfogalmat használó és nem használó elemzések gazdag eredményeire támaszkodhat (lásd különösen Böröcz József, Melegh Attila, Szalai Erzsébet és Szelényi Iván vonatkozó munkáit).

A társadalomszerkezet elemzésének magyar hagyományában van egy jellegzetes elem, amelynek fenti perspektívában való értelmezését fontosnak tartottuk az egyes kutatási irányok bemutatásán túl is. Ez az elem a különböző kutatási hagyományokon áthúzódó „kettős szerkezet” koncepciója, amely a magyar társadalomszerkezetben két, egymástól idegen szerveződési elvet ismer fel, az egyiket jellemzően a „nyugati” típussal, a másikat pedig a „keletivel” azonosítja. Úgy látjuk, hogy a „kettős szerkezet” problematikája a magyar társadalomszerkezet globális viszonyokban való elhelyezésének egy olyan kulcskérdése, amely egyszerre ered a magyar társadalom világrendszer-integrációjának félperifériára jellemző formájából (a különböző termelési módok artikulációját lásd a jelen

lapszám bevezetőjében: Éber et al. 2014), és abból, hogy a hierarchikus globális erőviszonyoknak megfelelő episztemológiai hierarchiák miatt ezeknek a nem tiszta formáknak az értelmezése a tiszta formák normatív modelljei felől történik. E probléma meghaladása elengedhetetlen ahhoz, hogy az elemzés a magyar társadalmi viszonyokra mint a globális viszonyok részére tekinthessen rá, ezért a struktúrakutatás 1963 utáni irányainak áttekintése után külön foglalkozunk vele.

A DOKTRINER SZTÁLINI TÁRSADALOMKÉP KRITIKÁI

Magyarország második világháború utáni szovjetizációjával a társadalomkutatás is ellehetetlenült. A szociológiát „burzsoá áltudományként” bélyegezték meg, műhelyeit betiltották, a társadalomszerkezet valamennyi ábrázolása számára kötelezővé tették a sztálini modell elfogadását. Eszerint a szocialista társadalmak két osztályból, ipari munkásosztályból és termelőszövetkezeti parasztságból, valamint egy rétegből, az értelmiségből állnak. Osztályok hivatalosan tehát továbbra is vannak, ám a köztük lévő viszony többé nem antagonisztikus, ellenkezőleg: a dolgozó osztályok szövetsége jellemzi. E felfogás szerint a termelővagyon túlnyomó többségének államosításával az osztályantagonizmus megszűnt, az osztálykülönbségek fokról fokra csökkennek, amíg végleg el nem tűnnek.

Az 1963-ban újjáalakuló magyar szociológia egyik első törekvése e hatalmi eszközökkel fenntartott társadalomkép megkérdőjelezése volt. A kritika első hullámában Stanisław Ossowski ([1957] 1963) munkái nyomán Ferge Zsuzsa, illetve Hegedüs András mutattak rá a társadalmi egyenlőtlenségek hatvanas években is fennmaradó, múlni nem akaró voltára, a társadalom *rétegzettségére*. Hegedüs András felhívta a figyelmet arra, hogy a sztálini társadalomkép osztálymeghatározása a termelőeszközökhöz fűződő tulajdonviszonyra épül. Marx szerint a tőkés rendszerek osztályszerkezete alapvetően termelőeszközökkel rendelkezőkre (magántulajdonosokra-tőkésekre) és azokkal nem rendelkezőkre tagolódik. Hegedüs András (1964, 1966a, 1966b) rámutatott: ez a kritérium nem releváns az állami tulajdon és a központilag meghatározott tervgazdálkodás kontextusában, a sztálini társadalomkép ezért hamisan ábrázolja a társadalom szerkezetét. Hegedüs szerint ha osztályokról – a tulajdonformákra építő marxí értelemben – már nem beszélhetünk, a társadalmi egyenlőtlenségek fennmaradására azonban továbbra is megkérdőjelezhetetlen bizonyítékok vannak, akkor az egyenlőtlenségek többé nem a magántőke-tulajdonból származnak, hanem a termelési folyamatban, a társadalmi munkamegosztás rendszerében elfoglalt helyzetből. Bár érvelése meggyőző lehetett, Hegedüs András nem tudta minden kétséget kizáróan, empirikusan is igazolni sejtését. A részletes bizonyítást

Ferge Zsuzsa (1966, 1969) empirikus munkája végezte el: statisztikailag igazolta, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek jobban magyarázhatók a társadalmi munkamegosztásból levezetett rétegződéssel, mint a sztálini két osztály és egy réteg modellel.

A kritika első hulláma eredményes volt: a baráti osztályok sztálini modelljét felváltotta a rétegződés koncepciója, amely immár lehetővé tette, sőt ösztönözte a valóságos társadalmi egyenlőtlenségek *empirikus* elemzését. A társadalmi egyenlőtlenségeket e megközelítésben a termelés folyamatából, a társadalmi munkamegosztás rendjéből, az ebben elfoglalt sajátos pozíciók különbségeiből, a végzett munka eltérő jellegéből vezették le. (Ez magyarázza Ferge Zsuzsa terminusát, a munkajellegcsoportot is.)

A sztálini társadalomkép, valamint az első hullám kritikájaként a hetvenes évek elején újabb, immáron osztály alapú kritikai hullám érkezett. Ezt mindenekelőtt a kelet-európai revizionista marxizmus, valamint Milovan Gyilas (1956) 1958) „újosztály”-elmélete inspirálta. Kolosi Tamás (1974), illetve Konrád György és Szelényi Iván ([1978] 1989) a kritikai osztályelemzés útját keresve a sztálini modellben abszolutizált „tulajdonviszonyok” helyett a „termelési viszonyok” eredeti marxi kategóriáját tették tüzetesebb elemzés tárgyává. Milyen feltételek teszik lehetővé, hogy egyes csoportok elsajátítsák a társadalomban megtermelt termékek értékének többletét? – tették fel a kérdést. A válaszuk: az állami tulajdon és a központi tervezés mellett működő állami újraelosztás *ugyanúgy létrehozhat osztálykülönbségeket*, mint a magántulajdon és a piaci mechanizmusok.

Konrád György és Szelényi Iván ([1978] 1989) *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című munkájukban Gyilas nyomán azt állítják, hogy egy új értelmiségi osztály van kialakulóban az államszocializmusban, amely egyesíti a pártállami bürokráciát mint uralkodó bürokratikus rendet (annak eredeti, weberi *Stand*-értelmében) a technokráciával (javarészt közigazdász és műszaki szakértelmiséggel), valamint a humán értelmiséggel. Így együtt alkotják azt a formálódóban lévő új értelmiségi osztályt, amelynek kristályosodási magja a „teleologikus redisztribútorok” strukturális pozíciója, s amelynek igazolását, az emberarcú, humanisztikus szocializmus ideológiáját szintén e formálódóban lévő értelmiségi osztály teremti meg. A szerzők szerint ez az új értelmiségi osztály úton van afelé, hogy a közvetlen termelőkkel, a néppel szemben osztályhatalmat vívjon ki magának a dolgozó osztályok uralmára hivatkozó államszocializmusban. Mindez annak köszönhető, hogy a megtermelt termékek értékének többletét elsajátítva a termelési folyamat eredményeképpen szisztematikus előnyöket és kiváltságokat élveznek azokkal szemben, akik valóban megtermelik ezt az értéket.

Kolosi Tamás (1971, 1974) ezzel párhuzamosan szintén amellett érvelt, hogy az osztályszerkezet magyarázatának kulcsa a termelési folyamat és a termelési viszonyok történeti formálódásának elemzése, ezért nem elégedhetünk meg a szinkronikus különbségek pusztja leírását kínáló rétegződéskutatásokkal. A társadalom gazdasági alapszerkezetét,

az ebből következő érdekviszonyokat, valamint azokat a politikai viszonyokat kell feltárni, amelyek ezeket az érdekeket kifejezik. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága alá tartozó Társadalomtudományi Intézet munkatársaként Kolosi Tamás e kutatási programot nem vitte, nem vihette következetesen végig. A konzekvens kritikai osztályelemzésnek ez az útja Milovan Gyilasznak a pártállami bürokráciát új osztályként leleplező felfogásáig vitte volna. E botrányt (és annak rá háruló potenciális következményeit) azonban a fiatal Kolosi Tamás (1974) már nem vállalta.

A hetvenes évek közepén a sztálini doktrína kritikájának második, osztályalapon érvelő hullámát a politika elnémítja. A statisztikai adatokat visszakényszerítik a sztálini két osztály és egy réteg modellbe, s ezzel a marxai kritikai osztályelemzést a sztálini osztályfogalommal fojtják el. Az empirikus elemzéseknek ettől fogva újra „a baráti osztályok közeledését”, „társadalmi struktúránk fejlődését” kell kimutatniuk (vö. Illés és Kolosi 1975; Kolosi 1983).

A kritikai osztályelemzés személyi feltételei is ellehetetlenülnek. Konrád György nem folytathatja szociológusi karrierjét Magyarországon (szépíróként folytatja pályafutását). Szelényi Iván sem, ő azonban él a mindkettejüknek felajánlott egyszeri határátlépésre jogosító lehetőséggel. Kolosi Tamást egy párteljárás és egy frankfurti ösztöndíj téríti le útjáról. A hetvenes évek második felétől az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének munkatársaként igazodik az elvárásokhoz, elfogadja az osztályok közeledésének tézisé, és maga is felcseréli az osztályelemzést a rétegződéskonceptcióval (Kolosi 1987). Gerhard Lenski (1966) megfontolásaira támaszkodva kidolgozza a növekvő státusinkonzisztencia tételét, amely a társadalom rétegzettsége és egyenlőtlenségei dacára viszonylag nyitottnak és átjárhatónak mutatja az államszocialista társadalmat.

Miután kénytelen elhagyni az országot, Szelényi Iván Ausztráliában, majd az Egyesült Államokban fut be fényes karriert. 1975-ös távozását követően 1982-ben kap magyar útlevelet és lehetőséget, hogy immár amerikai professzorként folytassa korábban megkezdett falukutatását. A vidéki Magyarország „szocialista vállalkozóiban” Szelényi Iván ([1988] 1992) a szocialista polgárosodás jelenségét ismeri fel. A termelés hivatalos, állami redistribúció által integrált szektora mögött olyan profitorientált kis(áru)termelést talál, különösen a mezőgazdaságban, amely az évek során egyre nagyobb teret kap. Más hazai szociológusokhoz hasonlóan a magyar társadalom kettős szerkezetét ábrázoló modellt alkot (vö.: Kolosi 1974; Gábor és Galasi 1981; Hankiss 1984; Kemény 1992, 2010). Eszerint az állami és szövetkezeti tulajdonra alapozott, redistributíve integrált hivatalos szektor mellett profitorientált, részben magántulajdonon alapuló, kisléptékű tőkefelhalmozást lehetővé tevő kvázi-piaci szektor segíti a főleg nem (nagy)városi környezetben élő fizikai dolgozókat (mindenekelőtt az ún. „paraszt-munkásokat”). Ebből arra a következtetésre jut, hogy az államszocializmuson belüli piacosítás csökkenti a redistributív szektorban létrehozott társadalmi egyenlőtlenségeket. Valószínűsíti továbbá, hogy ez az út egy szocialista

vegyes gazdaság kialakulásához vezet. A könyv amerikai megjelenése után egy évvel meginduló rendszerváltás azonban egészen más helyzetet teremtett.

RENDSZERVÁLTÁS ÉS STRUKTÚRAKUTATÁS

A hetvenes évek második felétől az osztályelemzés ellen ható pártnyomás a szakmát a rétegződésfelfogások felé terelte. (Ez alól csak nagyon kevesen tudták kivonni magukat, köztük például Szelényi Iván és Böröcz József, akik ezt jobbra egyesült államokbeli intézményes beágyazottságuknak köszönhatték.) A magyar szociológia visszamenekül a nyugati standardok szerint folytatott ideológiamentes(nek mondott) pozitivista rétegződéskutatás védőáncai mögé. Amikor közvetlenül a rendszerváltás után a hazai szociológia is rendezi sorait, a kutatási gyakorlat nem változik meg. A nyugati tudomány tendenciái sem teszik nélkülözhetlenné a korábbi elméleti pozíció felülvizsgálatát. A rendszerváltás idején a magyar szociológusok túlnyomó többsége az osztályt a sztálini marxizmus terhes ideológiai örökségének tekinti, amelynek jelentőségét empirikus és intellektuális kérdésfeltevéseikkel egyaránt tagadják. A posztszocializmus immáron negyedszázados története alatt ez a beállítódás jószerivel változatlan maradt. Az itthon dolgozó kutatók körében a sztálini osztályfogalom terhe szinte teljesen elnyomta a kapitalizmusba irányuló átmenet osztályszempontú elemzését – és kritikáját.

Az átmenet éveiben a szociológiát négy olyan kérdés izgatja, amelyek egy lehetséges osztályelemzés szempontjából kulcsfontosságúak lehetnek: (1) Mi lesz az államszocialista elitek sorsa a formálódó újkapitalizmusban? (2) E korábbi elit mennyiben tudott rendelkezési jogosítványokat szerezni a privatizált tulajdon felett? (3) Mi az államszocializmusban kialakult informális hálózatok szerepe az „átmenetben”? (4) Mi a jelentősége mindennek az új politikai és gazdasági szerkezet formálódásában? E problémák külön-külön jelentős figyelmet kaptak, ugyanakkor nem ágyazódtak olyan átfogó értelmezési keretekbe, amelyek a termelési viszonyok átalakulását és a hatalmi viszonyok átrendeződését egymás viszonylatában értelmezték volna. Az átmenet-átalakulás kérdését jellemzően a társadalomfejlődés nyugaton már megnyugtatóan megoldott alapvető kérdéseinek a részeként vetették fel. A nyugathoz való „felzárkózás” normatív értelmezési kerete egyrészt elterelte a figyelmet az e folyamat okozta társadalmi konfliktusokról, másrészt a nyugati modellekkel való egyenkénti összehasonlítás módszerének köszönhetően néhány kivételtől eltekintve a hazai kutatók a magyar társadalmon belül lezajló átalakulás leírását nem kapcsolták össze azokkal a szélesebb globális folyamatokkal, amelyek meghatározták e belső átalakulás körülményeit.

AZ „ÚJ ELIT”

Kik alkotják az új elitet a posztszocializmusban? Korai munkáiban Hankiss Elemér (1989a, 1989b) többek között egy „nagy koalíció” formálódásának és „hatalomátmentésének” a forgatókönyvét rajzolta fel (vö. Staniszksis 1991a, 1991b). Eszerint a régi elitek – az állami és a pártbürokrácia közép- és felső rétegei, a nagy és középméretű vállalatok és szövetkezetek menedzserei, valamint a hazai közép- és nagyvállalkozók – „konvertálják” hatalmukat, és megszerzik az új kulcspozíciókat. E provokatív tézis indította vitához számos kutató csatlakozott a kiegészítés, illetve a pontosítás szándékával.

Szelényi Iván és Donald Treiman vezetésével átfogó adatfelvétel készült az elitek metamorfózisának vizsgálatához. Szelényi Iván és Szelényi Szonja (1991, 1996) e kutatásba illeszkedő elemzése a régi gazdasági elit viszonylagos kontinuitását mutatja ki, ugyanakkor regisztrál olyan folyamatokat is, amelyek – főként a gazdaság decentralizációjának eredményeképpen – a korábbi gazdasági vezetés másod- és harmadvonalának egy részét is az elitbe emelik. A politikai és a kulturális elitben azonban a gazdaságival szemben nagyobb mérvű elitcserélődésre figyelnek fel. Az 1993-as adatfelvétel az új elitet az első választási ciklusban vizsgálja meg: a vezető politikai és intézményes pozíciókat ekkor döntően a korábbi értelmiségi ellenelittekből rekrutálódnak töltik be. A gazdasági elit viszonylagos változatlanságára vonatkozó tapasztalataik egybevágnak Szalai Erzsébetnek (1989a) a régi és az új elitek küzdelméről szóló prognózisával, valamint Kolosi Tamás (1991) előrejelzésével az „osztályvezető-helyettesek forradalmáról”. Mindkettő megjósolja a korábban második és harmadik vonalban szereplő fiatalabb vezetői nemzedék előretörését. Szelényi Iván ([1988] 1992) *Harmadik út?* címmel megjelent korábbi könyvének reményeit szertefosztatva az adatok azt mutatják, hogy a szocialista vállalkozók, a szocializmus második gazdaságának gyarapodó tagjai nem jelennek meg nagy számban az új gazdasági elitben. Böröcz József és Róna-Tas Ákos elemzései arra is rámutatnak, hogy az új üzleti elit tagjai jellemzően a privatizált állami szektorból származnak (Róna-Tas 1994; Böröcz és Róna-Tas 1995). Jóllehet a részvételük a második gazdaságban növelte az üzleti elitbe kerülési esélyeiket, a kizárólag a második gazdaságból indulók csak kivételesen tudtak a gazdasági elitpozíciókig emelkedni. A bekerülést valószínűsítő további tényezők: az 1948 előtti cégtulajdonos apa, illetve nagyapa, a felmenő 1948 előtti magas iskolai végzettsége, a képzett képzettsége, az államszocializmusban betöltött igazgatói pozíció, valamint az 1989 előtti párttagság (Róna-Tas és Böröcz 1997).

Az államszocializmus piaci reformjairól végzett kutatásainak tapasztalata nyomán Szalai Erzsébet (1989a) egy szövetséget látott formálódni a nyolcvanas években felemelkedő fiatal technokrata reformerek és a késő államszocializmus nagyvállalati menedzserei között. A nyolcvanas évek második felére a fiatal technokraták és a vállalati

igazgatók (jobbára szintén közgazdászok) egyaránt a gazdaság liberalizálásában, a piaci reformokban, az állami tulajdon leépítésében, a magántulajdon kialakításában – vagyis a privatizációban – váltak érdekeltté. Szalai Erzsébet „Az új elit” című cikke e formálódó szövetséget látva figyelmeztet: ha ez a koalíció határozhatja meg a gazdasági átmenetet, az a szélesebb társadalmi érdekek súlyos sérülésével fog járni.

PRIVATIZÁCIÓ

Elitkutatásuk tapasztalatait továbbgondolva a kilencvenes évek közepén Szelényi Iván (1995, 1996) a „menedzserkapitalizmus” tézisével áll elő. Munkatársaival együtt részletebben kifejtett nézeteik szerint pontosan az történt, amitől Szalai Erzsébet óvott (Szelényi et al. 1996a, 1996b, 1998). A posztoszocialista átalakulás során az igazi küzdelem nem a tulajdonért, hanem a tulajdon feletti rendelkezési jogok megszerzéséért folyt. A privatizáció során – melyet olykor inkább decentralizációnak neveznek, hiszen ritkán jön létre tiszta és kezelhető magántulajdon – vállalatok, állami és magánbankok bonyolult kereszttulajdonlási hálózatai, „rekombináns tulajdona” jön létre (Stark 1992, 1994a, 1994b, 1996). Ilyen körülmények között a terhek jellemzően az állami költségvetés vállán maradnak (illetve rá hárulnak), míg az erőforrások és a profitábilisan működtethető tulajdonelemek részben vagy teljes egészében már magánhasznat termelnek (vö. Burawoy 2001). Szelényiék diagnózisa szerint az új rendszer nem a nyugatról ismert kapitalista piacgazdaság, hanem egy sajátos posztkommunista menedzserkapitalizmus (Szelényi et al. 1996a, 1996b, 1998).

INFORMALITÁS

Tekintettel a (gazdasági) elit viszonylag sikeres reprodukciós és privatizációs stratégiájára, az átmenet kutatásában központi kérdéssé vált a késő kádári informális hálózatok továbbélése és működése az „átmenetben”.

Még mielőtt a kutatók a kilencvenes évek elején a gazdasági és politikai szereplők közti informális kapcsolatok felé fordultak volna, a hetvenes-nyolcvanas években a Pénzügyminisztérium alá tartozó Pénzügykutatási Intézetben már számos mélyreható empirikus vizsgálat készült a témáról. Ezek szerint a piaci szocializmus hatékonyságát nagyban korlátozta, hogy az állam és a nagyvállalatok kulcsszereplőinek hálózataiban megerősödött a nagyvállalati vezetők pozíciója, vagyis alku- és lobbierje. A probléma következményét politikai következményként kezelték, mint a társadalom egyes csoportjai általi érdeképviselet túlsúlyát a többi csoport érdekvérvényesítő erejéhez képest (Antal 1979; Szalai

1989b). A Pénzügyminisztérium 1987-ben bezárta kutatóintézetét, az intézet munkatársai azonban az új korszakra jellemző merész váltással magánvállalkozásként indították el a Pénzügykutató Rt.-t. A korábban az állami vállalatokról felhalmozott tudást nagyvállalati menedzsereknek kínálták fel: az intézetet a privatizációs stratégiák „tanácsadójává” vált (lásd Gagyai Ágnes írását ebben a lapszámban).

Az informális hálózatoknak a posztszocialista átalakulásban játszott megkerülhetetlen szerepéről precíz empirikus szaktanulmányok, átfogó érvennyel megírt teoretikus munkák és ironikus hangvételű írások sorában Böröcz József is beszámol (1990, 1992, 1995, 2000). Ahogyan 1989 után az állam formális redistributív hatalma meggyengül, úgy erősödik meg az informális hálózatok hatása a gazdaságszerkezet átalakulásának zavarosában. Az informális kapcsolatok ereje a jövedelmek eloszlására is szignifikáns hatást gyakorol, különösen az értelmiség körében (vö. Böröcz és Southworth 1995, 1996). Egybevágóan ezzel Czakó Ágnes és Sik Endre (1987, 1994, 1995) kutatási tapasztalatai is a mezőgazdasági nagyüzemek vezetőinek reciprocitási hálózatairól és a hálózati tőke továbbéléséről, a formális és informális hálózatokból származó kapcsolati erőforrások útfüggőségéről, robusztusságáról és inerciájáról (Sik 2001a, 2001b, 2002, 2010). Csakúgy, mint Bodnár Judit és Böröcz József (1998) eredményei az informális kapcsolatok lakásszerzésben megnyilvánuló előnyeiről a késő államszocializmusban – és az után.

„POLITIKAI KAPITALIZMUS”

A kilencvenes évek végéhez közeledve számos kutató érvelt amellett, hogy a menedzserkapitalizmus és a rekombinációs tulajdon elméletei felett immár eljárt az idő (Csite és Kovács 1998, 1999; Vedres 2000; Voszka 2000; Szalai 2001). A privatizáció 1998-ra lényegében lezárult, a magántulajdon részben külföldi vállalatok, részben hazai magánszemélyek kezében összpontosult (Vedres 2000: 698). A politikai pártok és a politikai elitek különböző frakciói tartós szövetségi rendszerekbe rendeződtek pártközi cégekkel és gazdasági elitcsoportokkal, akiknek a párt- és kampányfinanszírozásért cserébe állami megrendeléseket és versenyelőnyöket biztosítottak. A pártkötődést a gazdasági szereplők esetében a (párt)cégek igazgatótanácsaiba és felügyelőbizottságaiba ültetett politikusok és közvetítők biztosítják (Kolosi és Szelényi 2010). David Stark és Vedres Balázs (2012) e hálózatok kialakulását és formálódását az 1987-től kezdődő spontán privatizációtól követik nyomon. Diagnózisuk szerint a posztszocialista Magyarországon mind a pártok, mind a magáncégek versenyét a gazdasági-politikai összefonódások határozzák meg. Az egykori közvagyon privatizált tulajdonelemeiből keletkező hasznot az üzleti világban versengő cégek részben a pártok és kampányaik finanszírozására fordítják, amiért cserébe a politika állami

beavatkozással segíti gazdasági szövetségeseit. A politikai és gazdasági versenynek ezt a rendszerét, amelyet két („jobb”- és „baloldali”) domináns politikai-gazdasági blokk határoz meg, Vedresék a gazdaság és politika szétválasztásának liberális normatívája felől „politikai kapitalizmusnak” nevezik.

Mindeközben a kutatások növekvő egyenlőtlenségekről, szélesedő és mélyülő szegénységről, az erőforrások szisztematikus összekapcsolódásáról, a státusok kikristályosodásáról, a társadalom fokozódó bezárulásáról, a mobilitási pályák elvékonyodásáról tanúskodnak (Ferge 2005, 2006; Angelusz és Tardos 2006; Kolosi és Dencső 2006; Kolosi és Keller 2010).

A „KETTŐS TÁRSADALOM” PROBLÉMÁJA

Néhány kivételtől eltekintve (Böröcz 1992; Szalai 2001; Melegh 2005) a szociológiai struktúrakutatás hazai hagyománya a nemzetállami kereteken belüli folyamatokra és struktúrákra korlátozta figyelmét. (A „módszertani nacionalizmus” és a konténertársadalom-felfogás kritikájához lásd Wimmer és Glick Schiller 2002; a „nyugat szolipszizmusának” magyar kritikáihoz Böröcz 2001; Kuczi 1998; Gombár 1982.) A világrendszer-elemzés hagyománya, amelyre mi támaszkodunk, ezeket a belső folyamatokat a történetileg kifejlődő kapitalista világrendszer funkcionális részeként vizsgálja. Ebből a szempontból nézve a belső viszonyokat önmagukban vizsgáló elemzések abba a megújuló problematikába ütköznek, hogy összekapcsolt, egymással funkcionális integrációban működő globális viszonyok Magyarország határain belülre eső elemeit csak egymáshoz való viszonyukból, és nem a világrendszeren belüli funkcionális viszonyaikból próbálják megérteni (Éber 2011). Az így felfogott „magyar” viszonyrendszert úgy hasonlítják össze más pozíciók viszonyrendszerével, mintha a különböző pozíciók különböző funkciói – „állam”, „demokrácia”, „polgárság” – a világrendszer integrált egészének más-más funkcióiban ugyanazok a dolgok lehetnének. Az összehasonlításakor az e funkciókban talált különbségeket ez a megközelítés aztán kénytelen ismét a belső viszonyrendszerekkel magyarázni, s könnyen belecsúszik a globális hierarchiákat tükröző tudástermelésbeli hierarchiáknak abba a gesztusába, hogy a centrum társadalmait önmagukon belüli tulajdonságaik szerint minősítik „fejlettnek” és „civilizáltnak”, míg a centrumok fejlődésével összekapcsoltan a perifériákon kialakult tulajdonságokat a perifériák társadalmainak belső, „elmaradott” tulajdonságaival magyarázzák. A világrendszer-elemzés hagyománya részben a modernizációelmélet ilyen univerzális hierarchiáinak a kritikáiból, a (fél)periféria egyenlőtlen és függő fejlődésének a centrum fejlődésével egybekötött történeti rekonstrukciójából alakult ki (Emmanuel 1972; Frank [1964] 1969, 1966).

A „kettős társadalom” percepciói és koncepciói 1945 előtt a kapitalizálódás és polgárosodás ellentmondásos helyi viszonyaira vonatkoztak: a félperiféria tőkés világrendszerbe való bekapcsolódása során jellemzően kialakuló vékony polgári rétegre, központosított államhatalomra, az állami bürokráciába bekapcsolódó rendies maradványokra, az agrárium túlsúlyára az iparhoz képest (Arrighi 1990). A kortárs szemlélők ezeket a tulajdonságokat nem a centrum piaci fejlődésével funkcionális interakcióban kialakult tulajdonságokként, hanem a helyi viszonyok sajátosságaként érzékelték. A centrum fejlődését univerzális modellnek tekintve ezeknek a sajátosságoknak az egyidejű valóságát hajlamosak voltak egy „múltbeli” és „jövőbeli” szerkezetre osztani. A kiegyezést követő, majd a két háború közötti modernizáció ellentmondásos folyamatait látva Magyarországon a legnagyobb hatással Erdei Ferenc beszélt egy (lényegében kapitalista) „modern polgári” osztályszerkezet és egy (jellemzően feudális) „történeti-nemzeti” rendi társadalom egymás mellettségéről (Erdei 1976a, 1976b). Jóllehet e társadalomrajz és az ebből következő Erdei-olvasat hitelességével szemben az utóbbi másfél évtized kutatásai számos érvet felsoroltak (Bognár 2003, 2010), egy újonnan előkerült kézirat töredék pedig a „kettős szerkezet” koncepcióját alapvetően megsemmisítette (Erdei 2010; Halmos 2010), a „kettős struktúra” e képzelete évtizedekig óriási befolyást gyakorolt a hazai szociológiai gondolkodásra. (Egy gazdasági szempontú, hasonló megközelítéshez lásd Leopold [1914–1917] 1988).

1945 után a fejlődési különbségeknek ezt a belső tulajdonságokra korlátozódó magyarázatát nem csak a centrum társadalomfejlődését univerzalizáló modernizációs ideológiák erősítették, hanem a szocialista blokkban hivatalossá emelt marxista elemzés is. Bár Marx maga a termeléssel egybefüggően fejlődő társadalmi viszonyok alapvető elemzési keretének a világ gazdaságát tekintette, a „szocializmus egy országban” sztálini projektje a társadalmi viszonyok elemzését is „egy országra” korlátozta. Ezt a visszalépést az államszocializmus marxista és nem marxista kritikáinak az elsöprő többsége is átvette. (A marxista kritikákhoz lásd Trockij [1936] 1990; Mandel 1979; Gyilaszi [1956] 1958; Bettelheim 1974, 1977; magyarul Konrád és Szelényi [1978] 1989; Kolosi 1974.) Ezekben az elemzésekben az a konceptualizációs probléma, amely a félperifériás fejlődés sajátosságait ezeknek a társadalmaknak a *belső* viszonyaiból próbálja megérteni, áttevődött a „szocialista” vs. „kapitalista” társadalomtípusok elemzésére. Ez pedig megerősítette azt a kanonizációt, ami a világ gazdaság centrumországainak viszonyait azonosította „kapitalizmusként”, a kapitalista világrendszeren belüli államszocialista félperifériás felzárkózási kísérleteket és azok tulajdonságait (hiány, erőltetett iparosítás, a munkaerő belső fegyelmezése, állami centralizáció) pedig „szocializmusként” (vö. Frank [1964] 1969, 1966).

Ez a kánon a magyar struktúrakutatásban egy újabb „kettősség” felismeréseként gyűrűzött tovább. Az államszocialista felzárkózó kísérletek tipikus centralizáció-piacosítás hullámaival szembesülve (a dilemma kifejtését lásd Éber et al. 2014), különösen a magyar

második gazdaság „hullámhegyének” idején, a magyar struktúrakutatás újabb „kettősséget” azonosított. A piaci reformokkal oldott államszocializmus kutatói a kapitalista világ-gazdaságba ágyazott szocialista felzárkózási projekten belül megkülönböztettek egyfelől egy „szocialista”, hivatalos, állami tulajdonban lévő, jellemzően redistributíve integrált első gazdasági szektort, illetve ennek az államszocializmus struktúráját kifejező rendies társadalmát, másfelől pedig egy részben magántulajdonban lévő, kvázi-piaci mechanizmusok által integrált „piaci” szektort (a „második gazdaságot”) és annak osztályszerű szerkezetét. (Kolosi 1974, 1982; Gábor és Galasi 1981; Hankiss 1984; Szelényi [1988] 1992; Kemény 1992, 2010). Ezt a kettősséget fejezi ki ezeknek a modelleknek a grafikus megjelenítése is: az „L-modell” Kolosi Tamástól (1986), valamint a „kettős piramis” Szelényi Ivántól ([1986–1987] 1990).

A rendszerváltás után a nyugati típusú modernizáció és a keleties elmaradottság kettőssége visszatérő koncepciója maradt a tranzitológia irodalmának is (Habermas 1990; Sztompka 1993). A szovjet és tőkés kettős függés (Böröcz 1992) újra nyugati dominanciájú függéssé alakulásával Magyarországon az 1970-es évektől fokozatosan visszatért a magyar társadalom „kettősségének” mint a modernizáció univerzalizált nyugati modelljétől eltérőnek a gondolata (Melegh 2006, 2011). Az állami centralizáció, a hiányzó polgárság és a rendies jegyek immár nem egy egyidejű szerkezeti kettősség részeként jelentek meg, mint a „versengő modernitások” kontextusában megszülető első (szocialista) és második (piaci) gazdaság modelljeiben, hanem újra a modernizáció univerzalizált nyugati modelljétől való időbeli eltérésként. Ez az „időbeli” eltérés ezúttal úgy jelenik meg, mint a szocialista múlt és a nyugati típusú progresszió kettőssége, mint fejlett és fejletlen, előrehaladott és elmaradott (vagy megkésett), polgárosult és rendies és így tovább.

Az ország azonban a továbbiakban sem billent ki a *longue durée*-ben stabilan betöltött pozíciójából, az erre a pozícióra jellemző struktúrák a „posztszocializmusban” is jellegzetesek maradtak. A nyugatosodási reményekkel ellentétben a rendszerváltás utáni magyar fejlődést továbbra is a belső középosztály gyengesége és a gazdaság oligarchikus jellege határozta meg – mint minden más félperifériás fejlődést, ahol a helyi elitek csak az államra támaszkodva tudják saját pozícióikat a centrum tőkéseivel való versenyben fenntartani (Arrighi 1990). A félperiférián rendelkezésre álló két alapvető elitstratégia, a centrumra a közvetítő pozíciójában való rákapcsolódás, illetve a nemzeti tőke mozgásterét növelő protekcionista fejlesztés újra domináns logikájává vált a politikai-gazdasági elitblokkok szerveződésének. A kétfajta stratégiának megfelelő szimbolikus politikában újra megjelent a „nyugatosok” és „nemzetiek” tipikus kettőssége. (A különböző rezsimeken áthúzódó „nyugatos” és „nemzeti” kettősség párhuzamos áttekintését az újkori orosz fejlődésben lásd Krausz [1991: 10–29]; a magyar nyugatos vs. nemzeti stratégiák reformkori elágazásának világ gazdasági kontextusához lásd Kozma [1996].)

A kilencvenes évektől máig a hazai politikai élet egy „liberális” és egy „nemzeti” táborra szakadt szét. Angelusz Róbert és Tardos Róbert (2005, 2006, 2010) kutatásai a politikai hovatartozás meghatározó tényezőjének a szimbolikus azonosulást és az informális kapcsolatokat találták – a társadalmi státus nem volt meghatározó tényező. A magyarországi politikában a „nyugatos” vs. „nemzeti” szimbólumrendszer a politikai-kulturális identitásképzés mindmáig legerősebben mozgósítható erőforrása. A „nemzeti elkötelezettség” vs. „európaiság”, „magyarság” vs. „nyugatosság”, „érzelmi azonosulás a nemzeti sorsközösséggel” vs. „absztrakt humanizmus és kozmopolitizmus” – röviden: „haza” vs. „haladás” –: e „megkettőző” látásmód ma is kényszerítő erővel nehezedik a társadalmi valóság tanulmányozóira. A magyar társadalom „kettős jellegére” („nyugatos” vs. „keleties”, „európai” vs. „ázsiai” jegyeire) vonatkozó utalások távolról sem kizárólag a szociológiában bukkannak fel, hanem a szociológia élő környezetét, a magyar közélet politikai „jobb-” és „baloldal” szerint polarizált diskurzusait alapjaiban határozzák meg.

Mivel mind a „nyugatos”, mind a „nemzeti” diskurzusok alapvetően elitstratégiákat fejtenek ki (ugyanazon függő helyzetben a felhalmozás két lehetséges elitstratégiáját), kérdés, hogy a rendszerváltás utáni fejlődésben az alávetett csoportok társadalmi sérelmei milyen szimbolikus kifejeződést találnak, milyen szimbolikus politikákhoz tudnak csatlakozni. Magyarországon 2014-re a nemzeti középtől jobbra álló politika erősödött meg, ami a társadalmi sérelmeket az eredetileg Csurka István által felvázolt neonacionalista keretben értelmezi. Ennek a politikának az előretörését az időbeli elmaradottság diskurzusai a szocializmus előtti múlt, az 1930-as évek visszatéréseként értelmezik. Az utóbbi évtizedben megerősödött azonban egy olyan kutatási hagyomány is, amely a helyi politikában kikristályosodó szimbólumrendszereket mint egyazon globális beágyazottság egyidejű elemeit vizsgálja. David Ost (2005) a lengyel Szolidaritás bázisának jobboldali fordulatát a vezetés liberális fordulatával kapcsolja össze, melynek következtében a rendszerváltás gazdasági hátrányai az eredeti szerveződésen belül artikulálhatatlanokká váltak. Don Kalb (2011), Halmai Gábor (2011) és Bartha Eszter (2011) a magyar neonacionalizmus megerősödésének magyarázatát ugyancsak a rendszerváltás gazdasági hatásai és e hatások politikai artikulációja közti hiátusban keresik. Gille Zsuzsa jelen lapszámban közölt tanulmányában ([2010] 2014) arra mutat rá, hogy a Kelet- és Nyugat-Európa közti gazdasági hierarchiához 1990 után a szimbolikus elismerésnek egy olyan normatív európai diskurzusa társult, amely a liberális kozmopolitizmust minden esetben fölérendelte valamennyi olyan megnyilvánulásnak, amely az érdekvédelmet nemzeti keretben fogalmazta meg. A nemzeti értékek elismerésének megvonása a gazdasági alárendelés tapasztalatával társulva tálcán kínálta azt a következtetést, hogy a támadás „a nemzet”, „Magyarország” ellen irányul.

Úgy gondoljuk, a kelet-európai fejlődés „sajátosságainak” globális kontextusba helyezése nemcsak a globális hierarchiákat megismétlő-megerősítő elemzési gesztusok

elkerüléséhez elengedhetetlen, de a kortárs politikai fejlemények értelmezése, és bármilyen jövőbeli helyi emancipációs projekt szempontjából is kulcsfontosságú. E nézőpontból a társadalmi struktúra magyarországi kutatástörténetét olyan értékes és informatív tapasztalati anyagnak látjuk, amely további vizsgálatokra sarkall bennünket. Úgy tárja fel előttünk a tudástermelés mechanizmusait, mint amelyek maguk is a térség kettős függése által meghatározott korlátok és lehetőségek szerint alakulnak. A magyar társadalom szerkezetének félévszázados kutatástörténete ebből a perspektívából egy olyan intellektuális munka története, amelyet ugyanezen globális erőviszonyok szabta lokális mozgásterek formáltak. Ebben az összefüggésrendszerben értelmezzük az államszocializmus kritikus osztályelemzésétől a professzionális rétegződéskutatás felé fordulást és az osztályelemzés rendszerváltás után is fennmaradó elvetését – amelyet immár (tévesen) a sztálinista ortodoxiával azonosítanak. Nem célunk felmenteni, felmagasztalni, kárhoztatni vagy elítélni intellektuális elődeinket: a mi célunk megérteni azokat a szituációkat, amelyekben globális hierarchiák helyi artikulációiban helyi ágenciák és reflexiós eszközrendszerek kifomálódnak és a történelem aktív erőivé válnak. A struktúrakutatás korábbi pillanataira, ugyanúgy, mint a saját munkánkra, ennek a folyamatnak a részeként tekintünk.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (2005): Választói tömbök rejtett hálózata. In: *Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon*. Szerk.: uők. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány: 65–159.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (2006): Hálózatok a magyar társadalomban. In: *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Szerk.: Kovách Imre. Napvilág: 227–252.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (2010): A törésvonalak átrendeződése, avagy egy divergenciaspirál megjelenése? In: *Szociológiai Szemle*, Vol. 20., No. 1.: 4–25.
- Antal László (1979): *Fejlődés, kitérővel: A magyar gazdasági mechanizmus a 70-es években*. Pénzügykutatási Intézet Tanulmányai.
- Arrighi, Giovanni (1990): The Developmentalist Illusion. In: *Semiperipheral States in the World-Economy*. Szerk.: Martin, William G. Greenwood Press: 11–42.
- Bartha, Eszter (2011): „Because it Can’t Make Me Happy that Audi is Prospering”: Working Class Nationalism in Hungary after 1989. In: *Headlines of Nation, Subtexts of Class: Working-Class Populism and the Return of the Repressed in Neoliberal Europe*. Szerk.: Kalb, Don – Halmi, Gábor. Berghahn Books: 92–112.

- Bettelheim, Charles (1974): *Les luttes de classes en URSS – Première période. 1917–1923*. Maspero.
- Bettelheim, Charles (1977): *Les luttes de classes en URSS – Deuxième période. 1923–1930*. Maspero.
- Bodnár, Judit – Böröcz, József (1998): Housing Advantages for the Better Connected? Institutional Segmentation, Settlement Type and Social Network Effects in Hungary's Late State-Socialist Housing Inequalities. In: *Social Forces*, Vol. 76., No. 4.: 1275–1304.
- Bognár Bulcsu (2003): „Csak egy rettenetes nagy söprögetés segít”. Erdei Ferenc értelmezése a magyar társadalomfejlődésről a kéziratok szövegében. In: *Valóság*, Vol. 46., No. 8.: 57–79.
- Bognár Bulcsu (2010): A szociológus végső kudarca – a kéziratok munkája (1944). In: uő: *Erdi Ferenc szociológiája*. *Loisir*: 104–114.
- Bohle, Dorothee – Greskovits, Béla (2012): *Capitalist Diversity on Europe's Periphery*. Cornell University Press.
- Böröcz József (1989): Két szék között. Motívumok egy társadalomképhez. In: *Valóság*, Vol. 32., No. 11.: 72–82.
- Böröcz József (1990): A kádárizmustól a parlagi kapitalizmusig. A fejlett informalizmus építésének időszerű kérdései. In: *Mozgó Világ*, Vol. 16., No. 8.: 61–66.
- Böröcz József (1992): Kettős függőség és tulajdonvákuum. Társadalmi átalakulás az államszocialista félperiférián. In: *Szociológiai Szemle*, Vol. 2., No. 3.: 3–20.
- Böröcz József (1995): Színlelt nagy átalakulás? Informális kiút az államszocializmusból. In: *Politikatudományi Szemle*, Vol. 4., No. 3.: 19–41.
- Böröcz József (2000): Kistársadalom – kiskapuk. In: 2000, Vol. 12., No. 7–8.: 3–15.
- Böröcz, József (2001): Change Rules. In: *American Journal of Sociology*, Vol. 106., No. 4.: 1152–1168.
- Böröcz, József (2012): Notes on the Geopolitical Economy of Post-State Socialism. In: *Socialism Vanquished, Socialism Challenged. Eastern Europe and China, 1989–2009*. Szerk.: Bandelj, Nina – Solinger, Dorothy J. Oxford University Press: 103–124.
- Böröcz, József – Róna-Tas, Ákos (1995): Small Leap Forward: Emergence of New Economic Elites. In: *Theory & Society*, Vol. 24., No. 5.: 751–781.
- Böröcz József – Southworth, Caleb (1995): Kapcsolatok és jövedelem. Magyarország, 1986–1987. In: *Szociológiai Szemle*, Vol. 5., No. 2.: 25–48.
- Böröcz, József – Southworth, Caleb (1996): Decomposing the Intellectuals' Class Power. Conversion of Cultural Capital to Income, Hungary, 1986. In: *Social Forces*, Vol. 74., No. 3.: 797–822.

- Burawoy, Michael (2001): Neoclassical Sociology: From the End of Communism to the End of Classes. In: *American Journal of Sociology*, Vol. 106., No. 4.: 1099–1120.
- Csöter András – Kovács Imre (1998): Gazdasági elit: útban az osztályhatalomhoz. In: *Társadalmi Szemle*, Vol. 53., No. 4.: 16–33.
- Csöter András – Kovács Imre (1999): A poszt szocializmus vége: A magyarországi nagyvállalatok tulajdonosi szerkezete és hatékonysága 1997-ben. In: *Közgazdasági Szemle*, Vol. 46., No. 2.: 121–144.
- Czakó Ágnes – Sik Endre (1987): A „megszemélyesült” szervezetközi csereügyletekről – a mezőgazdasági nagyüzemek példáján. In: *Közgazdasági Szemle*, Vol. 34., No. 12.: 1489–1495.
- Czakó Ágnes – Sik Endre (1994): Hálózati tőke a posztkommunista Magyarországon. In: *Mozgó Világ*, Vol. 20., No. 6.: 17–25.
- Czakó Ágnes – Sik Endre (1995): A hálózati tőke szerepe Magyarországon a rendszerváltás előtt és után. In: *2000*, Vol. 7., No. 3.: 3–12.
- Drahokoupil, Jan (2009): *Globalization and the State in Central and Eastern Europe: The politics of foreign direct investment*. Routledge.
- Éber Márk Áron (2011): Melyik kettő? Miért kettő? A magyar szociológia kettőstársadalom-elméleteinek hasznáról és káráról. In: *Szociológiai Szemle*, Vol. 21., No. 3.: 4–22.
- Éber Márk Áron (2012): Megkülönböztetett különbségek: A „magyar társadalom” tagolódásának és tagolásának vizsgálatához (doktori értekezés). Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Program.
- Éber Márk Áron – Gagy Ágnes (megjelenés alatt): Class and Social Structure in Hungarian Sociology. In: *East European Politics and Societies*, Vol. 29., No. 1.
- Éber Márk Áron – Gagy Ágnes – Gerőcs Tamás – Jelinek Csaba – Pinkasz András (2014): 1989: Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. In: *Fordulat*, jelen lapszám.
- Emmanuel, Arghiri (1972): *Unequal Exchange: A Study of the Imperialism of Trade*. Monthly Review Press.
- Erdei Ferenc (1976a): A magyar társadalom a két háború között I. In: *Valóság*, Vol. 19., No. 4.: 22–53.
- Erdei Ferenc (1976b): A magyar társadalom a két háború között II. In: *Valóság*, Vol. 19., No. 5.: 36–58.
- Erdei Ferenc (2010): A történelmi népi társadalom (IV. A paraszttársadalom). In: *Szociológiai Szemle*, Vol. 20., No. 4.: 12–42.
- Ferge Sándorné (1966): Társadalmi rétegződés Magyarországon. In: *Valóság*, Vol. 9., No. 10.: 23–36.

- Ferge Zsuzsa (1969): *Társadalmunk rétegződése: elvek és tények*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Ferge Zsuzsa (2005): Ellenálló egyenlőtlenségek. A mai egyenlőtlenségek természetrajzához. In: *Esély*, Vol. 17., No. 4.: 3–38.
- Ferge Zsuzsa (2006): Struktúra és szegénység. In: *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Szerk.: Kovách Imre. Napvilág: 479–499.
- Frank, Andre Gunder ([1964] 1969): Dialectic, Not Dual Society. In: uő: *Latin-America: Underdevelopment or Revolution. Essays on the Development of Underdevelopment and the Immediate Enemy*. Monthly Review Press: 221–230.
- Frank, Andre Gunder (1966): The Development of Underdevelopment. In: *Monthly Review*, Vol. 67., No. 9.: 17–31.
- Gábor R. István – Galasi Péter (1981): *A „második” gazdaság: Tények és hipotézisek*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Gagyi Ágnes (2014): Beágyazott kritika: A *Fordulat és reform* kontextusa. In: *Fordulat*, jelen lapszám.
- Gille Zsuzsa ([2010] 2014): Létezik-e globális posztoszocialista állapot? In: *Fordulat*, jelen lapszám.
- Gombár Csaba (1982): A társadalom szerkezete, a történelem, valamint a megértés nehézségei. In: *Elméletek és hipotézisek: Műhelytanulmányok. Rétegződés-modell vizsgálat I.* Szerk.: Várnai Györgyi. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete: 61–81.
- Greskovits, Béla – Bruszt, László (2009): Transnationalization, Social Integration, and Capitalist Diversity in the East and South. In: *Studies in Comparative International Development*, Vol. 44., No. 4.: 411–434.
- Gyilasz, Milovan ([1956] 1958): *Az új osztály*. (Ford.: Kovács János.) Kiadó nélkül.
- Habermas, Jürgen (1990): What Does Socialism Mean Today? The Rectifying Revolution and the Need for New Thinking on the Left. In: *New Left Review*, No. 1/183.: 3–22.
- Halmi, Gábor (2011): (Dis)possessed by the Spectre of Socialism: Nationalist Mobilization in „Transitional” Hungary. In: *Headlines of Nation, Subtexts of Class: Working-Class Populism and the Return of the Repressed in Neoliberal Europe*. Szerk.: Kalb, Don – Halmi, Gábor. Berghahn Books: 113–141.
- Halmos Károly (2010): A történelmi népi társadalom. A magyar társadalom a két háború között című tanulmány negyedik része. In: *Szociológiai Szemle*, Vol. 20., No. 4.: 4–11.
- Hankiss Elemér (1984): „Második társadalom”? In: *Valóság*, Vol. 27., No. 11.: 25–44.

- Hankiss Elemér (1989a): A „Nagy Koalíció”, avagy a hatalom konvertálása. In: *Valóság*, Vol. 32., No. 2.: 15–31.
- Hankiss Elemér (1989b): *Kelet-európai alternatívák*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Hegedüs András (1964): A szocialista társadalom strukturális modellje és a társadalmi rétegződés. In: *Valóság*, Vol. 7., No. 5.: 1–15.
- Hegedüs András (1966a): Társadalmi struktúra és munkamegosztás. In: *Valóság*, Vol. 9., No. 8.: 20–31.
- Hegedüs András (1966b): *A szocialista társadalom struktúrájáról*. Akadémiai Kiadó.
- Illés János – Kolosi Tamás (1975): Társadalmunk szerkezetének fejlődése. In: *Filozófiai Közlemények*, Vol. 12., No. 1.: 55–72.
- Jessop, Bob – Sum, Ngai-Ling (2006): *Beyond the Regulation Approach: Putting Capitalist Economies in their Place*. Edward Elgar Publishing.
- Kalb, Don (2011): Introduction: Headlines of Nation, Subtexts of Class: Working-Class Populism and the Return of the Repressed in Neoliberal Europe. In: *Headlines of Nation, Subtexts of Class: Working-Class Populism and the Return of the Repressed in Neoliberal Europe*. Szerk.: Kalb, Don – Halmai, Gábor. Berghahn Books: 1–36.
- Kemény István (1992): *Szociológiai írások*. Replika Kör.
- Kemény István (2010): *Előadások a magyar társadalomfejlődés szociológiájáról*. Belvedere Meridionale.
- Kolosi Tamás (1971): *A társadalmi struktúra marxista elméletéhez*. Kossuth.
- Kolosi Tamás (1974): *Társadalmi struktúra és szocializmus*. Kossuth.
- Kolosi Tamás (1982): A strukturális viszonyok körvonalai. In: *Valóság*, Vol. 25., No. 11.: 1–17.
- Kolosi Tamás (1983): Társadalmunk szerkezetének fejlődése. In: uő: *Struktúra és egyenlőtlenség*. Kossuth: 92–126.
- Kolosi Tamás (1986): Strukturális csoportok és reform. In: *Valóság*, Vol. 29., No. 7.: 19–31.
- Kolosi Tamás (1987): *Tagolt társadalom: Struktúra, rétegződés, egyenlőtlenség Magyarországon*. Gondolat Könyvkiadó.
- Kolosi Tamás (1991): A „reális” szocializmus összeomlásának társadalmi okai. In: *Valóság*, Vol. 34., No. 9.: 11–16.
- Kolosi Tamás – Dencső Blanka (2006): Osztálytársadalom? In: *Társadalmi riport 2006*. Szerk.: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György. TÁRKI: 19–41.
- Kolosi Tamás – Keller Tamás (2010): Kikristályosodó társadalomszerkezet. In: *Társadalmi riport 2010*. Szerk.: Kolosi Tamás – Tóth István György. TÁRKI: 105–138.
- Kolosi Tamás – Szélényi Iván (2010): *Hogyan legyünk milliárdosok? Avagy a neoliberais etika és a posztkommunista kapitalizmus szelleme*. Corvina.
- Konrád György – Szélényi Iván ([1978] 1989): *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Gondolat.

- Kozma Ferenc (1996): Második kihívás: a reformkor kínálta nagy alkalom. In: uő: *Külgazdasági stratégia*. Aula: 440–453.
- Krausz Tamás (1991): *Pártviták és történettudomány. Viták az „országi történelmi fejlődés sajátosságairól”, különös tekintettel a 20-as évekre*. Akadémiai Kiadó.
- Kuczi Tibor (1998): Társadalomsakk. In: *Replika*, Vol. 9., No. 30.: 41–50.
- Lenski, Gerhard E. (1966): *Power and Privilege: A Theory of Social Stratification*. McGraw-Hill.
- Leopold Lajos, ifj. ([1914–1917] 1988): Színlelt kapitalizmus. In: *Medvetánc*, Vol. 8., No. 2–3.: 321–355.
- Mandel, Ernest (1979): Why the Soviet Bureaucracy is not a Ruling Class. In: *Monthly Review*, Vol. 80., No. 3.: 63–86.
- Melegh, Attila (2006): *On the East/West Slope: Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Central and Eastern Europe*. Central European University Press.
- Melegh, Attila (2011): Living to ourselves. Localizing global hierarchies in state socialist Hungary in the 1970s and 1980s. In: *Journal of Modern European History*, Vol. 9., No. 2.: 263–281.
- Ossowski, Stanisław ([1957] 1963): *Class Structure in the Social Consciousness*. Free Press of Glencoe.
- Ost, David (2005): *The Defeat of Solidarity: Anger and Politics in Postcommunist Europe*. Cornell University Press.
- Róna-Tas, Ákos (1994): The First Shall Be Last? Entrepreneurship and Communist Cadres in the Transition from Socialism. In: *American Journal of Sociology*, Vol. 100., No. 1.: 40–69.
- Róna-Tas Ákos – Böröcz József (1997): Folyamatosság és változás az államszocializmus utáni bolgár, cseh, lengyel és magyar üzleti elitben. In: *Szociológiai Szemle*, Vol. 7., No. 2.: 49–75.
- Sik Endre (2001a): Kapcsolatérzékeny útfüggőség. Magyar korrupció? In: *2000*, Vol. 13., No. 7–8.: 11–24.
- Sik Endre (2001b): Aczélhálóban. Adalék a kapcsolati tőke működésének megismeréséhez. In: *Szociológiai Szemle*, Vol. 11., No. 3.: 64–77.
- Sik Endre (2002): Mindennapi korrupcióink. In: *Szociológiai Figyelő*, új folyam, Vol. 6., No. 1–2.: 131–145.
- Sik, Endre (2010): Network Capital Dependent Path-Dependency. In: *Corvinus*, Vol. 1., No. 1.: 77–102.
- Staniszksis, Jadwiga (1991a): *The Dynamics of Breakthrough*. University of California Press.
- Staniszksis, Jadwiga (1991b): Political Capitalism in Poland. In: *East European Politics and Societies*, Vol. 5., No. 1.: 127–141.

- Stark, David (1996): Recombinant Property in East European Capitalism. In: *American Journal of Sociology*, Vol. 101., No. 4.: 991–1027.
- Stark, David – Bruszt, László (1998): *Postsocialist Pathways: Transforming Politics and Property in East Central Europe*. Cambridge University Press.
- Stark, David – Vedres, Balázs (2012): Political Holes in the Economy: The Business Network of Partisan Firms in Hungary. In: *American Sociological Review*, Vol. 77., No. 5.: 700–722.
- Szalai Erzsébet (1989a): Az új elit. In: *Beszélő*, Vol. 9., No. 27.: 65–74.
- Szalai Erzsébet (1989b): *Gazdasági mechanizmus, reformtörekvések és nagyvállalati érdekek*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Szalai Erzsébet (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Aula.
- Szalai Erzsébet (2010): A rendszerváltás mérlege: A kelet-európai újkapitalizmus válsága – a magyar példa. In: *Köz-gazdaság*, Vol. 5., No. 4.: 137–164.
- Szelényi Iván ([1986–1987] 1990): A kelet-európai újosztály-stratégia és korlátai. Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz önkritikus felülvizsgálata. In: *úő: Új osztály, állam, politika*. Gondolat: 51–98.
- Szelényi Iván ([1988] 1992): *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Közreműködött: Manchin Róbert, Juhász Pál, Magyar Bálint és Bill Martin. Akadémiai Kiadó.
- Szelényi Iván (1995): Menedzser-kapitalizmus. A gazdasági intézményrendszer és a társadalmi struktúra változásai a poszt-kommunista átalakulás során. In: *Magyar Lettre Internationale*, Vol. 5., No. 19.: 21–29.
- Szelényi Iván (1996): A posztkommunista társadalmak szerkezetének változásai. A menedzseri uralom elméletének újragondolása. In: *Magyar Tudomány*, Vol. 41., No. 4.: 385–402.
- Szelényi Iván – Eyal, Gil – Townsley, Eleanor (1996a): Posztkommunista menedzserizmus: a gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai I. In: *Politikatudományi Szemle*, Vol. 5., No. 2.: 7–29.
- Szelényi Iván – Eyal, Gil – Townsley, Eleanor (1996b): Posztkommunista menedzserizmus: a gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai II. In: *Politikatudományi Szemle*, Vol. 5., No. 3.: 7–32.
- Szelényi, Iván – Eyal, Gil – Townsley, Eleanor (1998): *Making Capitalism without Capitalists. Class Formations and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe*. Verso.
- Szelényi Iván – Szelényi Szonja (1991): Az elit cirkulációja? A társadalmi szerkezet változásai Közép-Európában a posztkommunizmusba való átmenet korában. In: *Kritika*, Vol. 20., No. 9.: 8–10.

- Szelényi Iván – Szelényi Szonja (1996): Elitcirkuláció vagy elitreprodukció. In: *Társadalmi riport 1996*. Szerk.: Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György. TÁRKI: 475–500.
- Sztompka, Piotr (1993): Civilizational Incompetence: The Trap of Post-Communist Societies. In: *Zeitschrift für Soziologie*, Vol. 22., No. 2.: 85–95.
- Trockij, Lev Davidovics ([1936] 1990): *Az elárult forradalom*. Áramlat.
- Vedres Balázs (2000): A tulajdonosi hálózatok felbomlása: A rekombináns tulajdonformák szerepe és a hazai nagyvállalatok tulajdonszerkezetének jellemzői a kilencvenes évek végén. In: *Közgazdasági Szemle*, Vol. 47., No. 9.: 680–699.
- Voszka Éva (2000): Tulajdonosi szerkezet és vállalatirányítás a magyar nagyiparban. In: *Közgazdasági Szemle*, Vol. 47., No. 7–8.: 549–564.
- Wimmer, Andreas – Glick Schiller, Nina (2002): Methodological Nationalism and Beyond: Nation-state Building, Migration and the Social Sciences. In: *Global Networks*, Vol. 2., No. 4.: 301–334.